

Özet

Bu makalede, Denizli’de yer alan merkezi kentsel alanın biçimlenişi; kent ölçeği, zaman mekân etkileşimi, çekim odakları ve bağlantılar kavramları üzerinden değerlendirilmekte ve merkezi alanın kentin gelişimi için taşıdığı potansiyeller ortaya konulmaktadır.

Merkezi kentsel alanın fiziksel yapısını odağa alan araştırma yöntemi, birbirini tamamlayan iki aşamada geliştirilmiştir. İlk aşamada kent merkezlerinin sorgulanmasına çerçeve oluşturacak temel kavramlar tartışılmış, ikinci aşamada, belirlenen kavramlar üzerinden Denizli’de merkezi kentsel alanın gelişimi incelenmiştir. Araştırma yönteminin kuramsal çerçevesi tanımlanırken, planlama ve mimarlık disiplini içerisinde merkez kavramını ele alan farklı yaklaşımlar incelenmiş, bunlar arasında birbirini tamamlayan ve ortak değerlendirmelerin yapılmasına imkân veren; kent ölçeği, zaman-mekân etkileşimi, odaklar ve bağlantılar kavramları belirlenmiştir.

Araştırma yöntemi; yazılı kaynaklar üzerinden tarihsel mekân okumaları ile hava fotoğrafları ve halihazır haritaların çakıştırılarak Denizli merkezi kentsel alanın yeniden haritalandırılması ve bu haritalandırma ile mekânsal gelişim sürecinin belgelenmesini içermektedir. Bu veriler makale kapsamında hazırlanan 1954, 1972 ve 2021 dönemlerinde merkezi alanın aldığı mekânsal formu gösteren şemalar üzerinde temsil edilmiştir. Söz konusu şemalarda tarihsel süreçten elde edilen bulgular, “kent ölçeği, zaman-mekân etkileşimi, odaklar ve bağlantılar” kavramları üzerinden tartışılarak merkezi alandaki mekânsal değişim ve gelişimin niteliği belirlenmiştir.

Sonuç olarak, orta ölçekli bir kent olan Denizli’de 19. yüzyılın sonundan itibaren Kaleiçi’nde gelişen kent merkezinin dışında önce sıçrayarak büyüyen, takip eden dönemde merkezler arasında yayılarak gelişen ve günümüzde lineer büyüyen merkezi alanda, kentin gelişme adımlarını temsil eden farklı dönemlere ait çekim odakları ve kimlik bölgelerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Söz konusu potansiyelin değerlendirilmesi için, makalede tanımlanan merkezi kentsel alanın bütününe ele alan ve üst ölçekte söz konusu mekânsal bağlamdan başlayarak mimari ürünü kentle ilişkilendiren yaklaşımların geliştirilmesi önerilmiştir. Bu sayede kentsel mekânda parça bütün ilişkisinin kurularak, algılanabilir, kent ölçeğinde hafıza mekânlarını birleştiren bir kentsel rotanın geliştirilmesinin mümkün olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Denizli Kent Merkezi, Mekânsal Değişim, Kentsel Çekim Odakları ve Bağlantılar, Kentsel Morfoloji, Kent Strüktürü

Denizli’de Merkezi Kentsel Alanının Mekânsal Değişim ve Gelişim Sürecinin Değerlendirilmesi

Evaluation of Spatial Change and Development Process of Denizli Central Urban Area

^{1b} Nida Alkın

Mimar, Kentsel Tasarım Uzmanı, İstanbul, Türkiye

^{1c} Melih Birik

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İstanbul, Türkiye

Basvuru tarihi/Received: 05.09.2023, Revize tarihi/ Revised: 10.01.2024, Kabul tarihi/Final Acceptance: 08.02.2024

Extended Abstract

In this article, the formation of the central urban area in Denizli is evaluated through the concepts of urban scale, time-space interaction, spatial polarities of nodes and routes, and the potentials of the central area for the development of the city are revealed.

The spatial transformation that the centers have undergone with social, political, economic, and natural dynamics, from their emergence to the present day, have left traces in the urban pattern in significant historical breaking points and have affected the development of cities. It is important to identify the interaction of the spatial poles, or in other words, nodes and connections that shape the central area, in order to understand the spatial development process of cities and thus to evaluate planning and spatial intervention decisions at a holistic level. Based on this approach, in this article, spatial analyses have been developed through conceptual discussions to determine how the central urban areas are shaped in similar medium-sized cities in Turkey and to reveal the physical potentials of centers through the example of Denizli. The research methodology was based on spatial analyzes within the concepts of city scale, time and space interaction, spatial polarities and routes. Through cross referencing and questioning these concepts at spatio-temporal breaking points, it is determined how Denizli central area is expanded and what potentials it offers for the future spatial development.

According to evaluation of analysis, it is determined that the single-centred settlement in Kaleiçi grew by spatial leaping (leapfrogging) at the beginning of the 20th century with the choice of location for the station. In the period until the 1950s, it was determined that the old and new centres defined the urban central area by hosting a heterogeneous urban pattern adding each other. After the 1950s, it is observed that the central area has spread by urban void filling and extension spreading on the main arteries. The building density and number of levels are increasing in the central area, spatial diversity is decreasing with similar apartment buildings and the housing texture spreading around the centre is becoming homogenous. With the clustering of functions such as administration and education along the linear axis, it is seen that the central area is separated from the old centre due to the fragmented structure of the developing texture after 1980s.

When the time-space interaction is evaluated, it is seen that the modern centre, which developed around İstasyon Street until the 1950s, connected to the historical centre in Kaleiçi, which has been continuous for more than a thousand years, and formed a perceivable integrated area. On the other hand, the demolition and reconstruction process in the 1970s and the increase in car-oriented public spaces have created significant breaks in the spatial continuity observed in this integrated area. It has been determined that the new urban context created by project-oriented applications in the newly developed linear centre after the 1980s does not have strong connections with the historical centre.

The urban pattern formed by the small-scale functions located at spatial nodes that existed in Kaleiçi in relation to the road network connected to the old city gates continued its existence until the end of the 19th century. Despite the extension spreading and rapid expansion and increase in density in the centre after the 1950s, it is understood that new spatial nodes of attraction were not formed, and the connections with the existing nodes were weak within the homogenous urban pattern spreading in the periphery. Along the central axis that developed towards the southeast in the 1980s, it is observed that the nodes of attraction have moved away from each other, and the structural integrity has deteriorated by weakening the spatial relationality with the historical centre.

As a result, it is seen that the central urban area of Denizli, which first grew by spatial leaping outside the city walls, then expanded and spread by filling the urban gaps and today it grows linearly. The nodes and identity zones belonging to different periods representing the development stages of the city have the potential to be articulated on a route that combines memory spaces at the city scale with new holistic approaches. There is a need to consider projects by evaluating the integrity of the central urban area through conservation, renovation, and urban design perspective, and to operate planning and design processes by considering the diversity of spatial nodes. Public projects to be developed in the central urban area should be evaluated through perceptible urban scale, spatial nodes and connections, the continuity of the central area, within the scope of a sustainable, holistic programme.

Keywords: Denizli City Center, Spatial Transformation, Urban Polarities and Routes, Urban Morphology, Urban Structure

GİRİŞ

Bu makalede Denizli örneği üzerinden, zaman-mekân etkileşiminde orta ölçekli kentlerde merkezi alanın biçimlenişi kavramsal ve mekânsal bağlamda tartışılarak, etkileşim içerisindeki çekim odaklarının kentin gelişiminde taşıdığı potansiyeller ortaya konulmaktadır.

Merkezler kentlerin kolektif yaşam biçimini ortaya koyan çekim odaklarını barındırmaları nedeniyle kent belleğinin kaydedildiği ve aktarıldığı mekânlar olarak tanımlanmaktadır (Norberg-Schulz 1979, Rossi 1984, Strappa 2013). Bu odakları oluşturan farklı dokuların bir araya geliş biçiminin anlaşılması, sadece geçmişe yönelik bir süreç analizi değil aynı zamanda merkezin gelişimine yönelik stratejilerin oluşturulması ve kolektif belleğin sürekliliğinin sağlanmasına yönelik planlama ve tasarım çalışmalarına veri aktarması açısından önem taşımaktadır.

Denizli’de, tarihi kent dokusunu oluşturan Kaleiçi’nden başlayarak, 20. yüzyıla kadar gelişen çekim odakları ve bunlar etrafında çeşitlenen yerleşim dokusu ve kimlik bölgeleri bulunmakla birlikte, günümüzde merkezi alanı oluşturan parçalı mekânsal yapının bütüncül algısı ve kentin geleceği için taşıdığı potansiyel tanımlı değildir. Makalede kullanılan bütüncül algı vurgusu kent kimliğinin oluşmasında farklı yapısal elemanların bir arada oluşturduğu bütüncül anlamı ifade etmekte, kullanıcıların parçaları birbirine bağlı olan yapısal kompleks sistemleri sürekliliği olan bir bütün olarak tanımlamasındaki faydacı yaklaşım öne çıkartılmaktadır (Norberg-Schulz 1971, 18-20; Lynch 1960, 85). Aynı zamanda planlama ve tasarım disiplinleri arasındaki ölçekler arası ilişki de parça bütün ilişkisi içerisinde değerlendirilmektedir. Elde edilen bulguların, Denizli’de merkezi kentsel alanın gelişim sürecinin anlaşılması ve farklı odakların birbiriyle etkileşiminin belirlenmesinde yol gösterici olacağı, planlama ve mekânsal müdahale kararlarının bir bütün olarak geliştirilmesine katkı sağlayacağı

düşünülmektedir.

Makalede, farklı dönemlerde makro ve mikro ölçekte öne çıkan sosyal, ekonomik veya politik kararların mekâna nasıl yansıdığı, mekânsal müdahalelerin merkezi alanı nasıl değiştirdiği ve hangi yönde geliştirdiği, bu müdahalelerin alanın bütünlüğüne nasıl etki ettiğinin anlaşılması hedeflenmiştir. Bu nedenle araştırma yöntemi mekânsal değişimin ve gelişmenin tartışılabileceği nitel değerlendirmeler üzerine kurgulanmıştır. Değerlendirme yöntemi, kent merkezini odağa alan ve mimarlık, kentsel tasarım ve planlama disiplinleri içerisinde öne çıkan kavramların belirlenmesi ve bu kavramlar üzerinden farklı dönemlerde kentsel dinamiklerin mekânı nasıl biçimlendirdiğinin tartışılmasını içerir.

Yukarıda tanımlanan temel yaklaşımlar ve çalışma alanına ait niteliklerden yola çıkarak araştırma yöntemi birbirini tamamlayan iki aşamada ele alınmıştır. İlk aşamada kent merkezinin sorgulanmasına çerçeve oluşturacak temel kavramlar tartışılmış, ikinci aşamada, belirlenen kavramlar üzerinden Denizli’de merkezi kentsel alanın gelişimi incelenmiştir. Bu yöntemle, sonuç bölümünde merkezi kentsel alanı oluşturan farklı dönemlere ait çekim odaklarının etkileşimi ve gelişen yeni odakların özgün bir araya geliş biçimi tespit edilmiş ve merkezi alanın bütüncül değerlendirilmesine yönelik potansiyeller ortaya konulmuştur.

Araştırma yönteminin kuramsal çerçevesi tanımlanırken, planlama, kentsel tasarım ve mimarlık disiplini içerisinde merkez kavramını ele alan farklı yaklaşımlar incelenmiştir. İncelenen kuramsal yaklaşımlar, kentin bütüncül yapısı ve parça bütün ilişkisini göz önüne alan ve mekânın gelişimi üzerine ortak değerlendirmelerin yapılmasına imkân veren üç temel kavram çerçevesinde özetlenmiştir. Bu kavramlar; kent ölçeği, zaman-mekân etkileşimi, çekim odakları ve bağlantılar olarak belirlenmiştir.

Kent Ölçeği

Merkezler, kente dağılarak diğer alt merkezlere ulaşan ritimlerin ya

da sürekliliklerin kaynağı olarak görülmektedir (Norberg-Schulz 1979, 12). Farklı ölçeklerdeki mekânsal yaklaşımlar, karmaşıklık düzeyi niteliksel olarak değişen tasarım sorunlarını ortaya koyar (Lozano 1990, 113). Kentsel ölçek kavramı, söz konusu ritim ve hareketlerin aktarılmasına imkân veren mekânsal büyüklüğü tanımlamakla birlikte, sosyal ve ekonomik yapının mekânla ilişkisine ait bir oran bildirmesi açısından da önem taşımaktadır.

Kentsel ölçeğinin algılanabildiği mekânlar, yürüme mesafesinde erişilebilen merkezler etrafında gelişmekte ve zaman içinde yine benzer ölçekte merkezlerin birleşmesiyle kentsel strüktür oluşmaktadır (Krier 2009). Söz konusu insan ölçeğinde algılanabilir mekânların erişilebilir olduğu kadar mekânsal algının oluşmasına imkân verecek yürünebilir nitelikte olması da gereklidir. Yürünebilirliği; teknoloji, güvenlik, çevresel etmenler, iklim, topoğrafya, kentsel hizmetler, kültür, fiziksel koşullar gibi etkenlere ilişkilendiren Rapoport (1990), mesafenin öneminden bahsederken aslında kentsel ölçeğin yürüme davranışına ve dolayısıyla kentin algısına olumlu etkisini de vurgulamaktadır. Yürünebilirlik kavramıyla kentsel ölçeğin tartışılması için nicel ve nitel ölçütler ortaya konulmuştur (Forsyth 2015). Bu çalışmanın odağında ise bağlantılı odakların oluşturduğu mekânsal bütünü tanımlamak üzere yürünebilir mesafe içerisinde yer alan çekim odaklarının birbiriyle ilişkisi değerlendirilmektedir. Bu mesafe yaklaşık 10 ya da 15 dakikalık yürüme mesafesi olarak değerlendirilirken, mekân bütünlüğünün algısı, insan ölçeği ve hizmetlere erişim imkânı açısından bakıldığında yaklaşık 500 metre mesafeyi kapsadığı ön görülmektedir (Krier 2009, Southworth 2005). Yukarıda tanımlanan kent ve insan ölçeğine karşın, merkezlerinin 20. yüzyılın ortasından itibaren hızlı kentleşme, mekânsal yayılma ve büyüme ve işlevlerin ayrışmasıyla çoğalan ilişkisiz odaklar etrafında aşırı, oransız büyüdüğü

örnekler dikkat çekicidir. Ortaya çıkan “ölçeksizlik ve oransızlık” durumu uygun yaşam kalitesi sunabilme ve kentin gelişimi açısından sorun taşır. Krier’e göre (2009) insan ölçeğinin hâkim olduğu küçük ölçekli yerleşimler çoğunlukla bir merkez etrafında gelişmekte (Mono-centric) ve zaman içinde benzer ölçekte diğer odakların çevresinde gelişen dokuların birbirine eklenmesiyle kompleks kentsel strüktürler (Poly-centric) oluşmaktadır. İşlevlerin ayrıştığı büyük kentsel yerleşimlerde ise kent dokusu çoğalan ilişkisiz merkezler etrafında ya da tek bir merkez etrafında aşırı, oransız büyüme eğilimindedir. Ortaya çıkan ölçeksizlik ve oransızlık durumu ya da insan ölçeğinin kaybedilmesiyle ortaya çıkan olumsuzluk, kentsel mekânın tanımlanması, algılanması ve hatta uygun yaşam kalitesi sunabilme kapasitesi açısından sorunludur. Özellikle Amerikan kentinde sanayi sonrası dönemde gözlenen bu durumda kent merkezi çarpıcı bir biçimde değişmiş, dikeyde yüksek katlı ve yüksek yoğunlukla aşırı genişlerken, kent çeperi de yatayda tek katlı banliyölerle genişlemiştir. Küresel ölçeğe yayılan benzer süreçleri değerlendiren Krier (2009, 143-150) tarihi kent merkezlerini tehdit eden ve işlevlerin gruplanmasıyla oluşan söz konusu yerleşim alanlarını “anti-şehir” olarak tanımlanmakta, yaşam alanlarının birbirinden ayrışmasını kentin var oluşuna karşı temel bir sorun olarak nitelendirmektedir. Kentlerin büyüme biçimleri, sıçrayarak oluşan yeni merkezler etrafında gelişme ve tek merkez etrafında aşırı büyüme (Hypertrophy) olarak iki başlıkta değerlendirilebilir (Krier 2009, 99).

Benzer biçimde metaforik anlamda merkezler ritim üreten odaklar olarak tanımlanırken, uyum içinde devamlılık gösteren çok merkezli Akdeniz kentlerine karşın, diğer ritimleri yutan küreselleşen merkezlerin egemenliğine dikkat çekilmektedir (Lefebvre 1992, 98-99). Akdeniz coğrafyasında bulunan birçok kent merkezinin işlev çeşitliliğine, fiziksel yapısına ve sosyal ve politik gücüne bakıldığında antik dönemdeki agoraların

kent merkezini biçimlendirmedeki gücü bugün dahi etkisini göstermektedir (Morris 1994, 41). Antik dönemde agora, toplumun birleştirici politik gücünü temsil eden kamusal kentsel peyzaj elemanı olarak karşımıza çıkarken, Roma şehrinde agoranın yerini alan forumun farklılaşarak günümüzde pazaryeri, meydan, park alanı gibi işlevleri barındıran kamusal mekânlara öncülük ettiği görülebilmektedir. Bu durum kentin dinamik yapısı içerisinde merkezlerin mekânsal değişimle birlikte belleği koruma ve aktarma potansiyelini ya da kendini yenileme gücünü ortaya koymaktadır (Kostof 1991, 47-49, Rossi 1984, 88-89).

Tarihsel süreçte, Sanayi Devrimi'yle birlikte dönüşen kent merkezi, kentin bütününe yayılan mekânsal örgütlenmeyi etkilemiş, Londra örneğinde olduğu gibi mülkiyetin el değiştirmesiyle merkezin kamusal niteliğini zayıflamıştır (Benevolo 1967, 74). Avrupa Orta Çağ kentlerinde aynı yapı içinde konut ve işyerinin bir arada bulunduğu yerleşik düzenin değişmesiyle kent meydanının temel yapısının bozulduğu, ölçeğinin değiştiği, yeni modern şehir merkezinin mevcut doku üzerinde yıkıcı etkilerinin olduğu aktarılmaktadır (Rossi 1984).

Kentsel coğrafya ölçeğinde ise merkezlerin kademelenmesi, birbirlerini tamamlayan ağ ilişkisi kapsamında ele alınmaktadır. Merkezi Yer Teorisi'nde (Christaller 1933, Lösch 1938) merkez kavramının havza ve bölge ölçeğinden başlayarak kent merkezine kadar inen bir tartışma alanı olduğu görülmektedir. Bu görüş özellikle sanayi devrimi sonrasında ekonomik dinamiklerle gelişen kent merkezinin tanımlanmasında önemli rol oynamıştır. Söz konusu hipotetik yaklaşımın güncel coğrafya ile ilişkilendirilmesinde güçlükler bulunmasına rağmen (Tekeli 2011, 52; Keleş 2011, 120), kent ölçeğini işlevler üzerinden tanımlaması, işlevlerin uzmanlaşması, çeşitlenmesi ve buna bağlı olarak mekânsal kademelenmeyi tartışmaya açması önem taşımaktadır (Pumain 2006,

170).

Bu anlamda merkezlerin sadece yapısal bir ölçek ve oran ifade etmediği, algıya dayalı fiziksel ölçek ile işlevlerin uzmanlaşması ve çeşitlenmesine dayalı kademelenme arasında güçlü bir bağ olduğu, fiziksel ölçek ve işlevsel kademelenmenin birlikte değerlendirilmesi gerektiği açıkça görülmektedir.

Zaman – Mekân Etkileşimi

Merkezin yapısal nitelikleri ile toplumsal dinamikler arasındaki bağın zaman ve mekân etkileşiminde incelenmesi, mekânsal değişim ve dönüşüm süreçlerinin anlaşılması için önemli referanslar içermektedir. Rapoport'a göre (1977, 12) genel anlamıyla "çevre" kavramı zamanın organizasyonu olarak okunabilir. Bu görüşe göre, kentsel mekândaki zaman organizasyonu, döngüsel ve doğrusal olmak üzere iki üst başlıkta geçmişin bilgisini geleceğin öngörüsüyle buluşturmaktadır. Buradan yola çıkarak, zaman - mekân etkileşiminde, geçmiş gelecek arasında bağ kuran ve mekânsal izler üzerinden okunabilen kültürel ve doğal niteliklerin değişerek güncel bağlama uyum sağladığı ve bununla birlikte temel niteliklerin korunarak kolektif hafızanın aktarıldığı söylenebilir. Gündelik hayata dair akışların mekânı nasıl biçimlendirdiğini döngüsel ve doğrusal hareketlerin tekrarı ve sürekliliği üzerinden anlamak mümkündür. Kentsel mekândaki aktivitelerinin oluşturduğu ritim ve tempo ya da diğer anlamıyla tekrarlar ve bu tekrarların şiddeti ve hızı ile kullanıcıların bunlara uyumu ya da uyumsuzluğu zaman-mekân etkileşimi üzerinden değerlendirilerek anlaşılabilir (Lefebvre 1992). Bu olgu, moderniteyle birlikte kentsel mekânın bir tüketim nesnesi haline gelerek (Urry 1999, Harvey 2010), yıkma ve yapma eyleminin doğal süreçlerin dışında, manipülasyona açık bir araca dönüşmesi (Lefebvre 1992) ve 1950'lerden sonra küresel ölçekte hız kazanarak kent merkezlerinin desantralizasyonu sürecinde açıkça gözlenmektedir.

Oysa, zaman ve mekân etkileşimde

güncel koşullara uyum sağlayarak değişen mekânların toplumsal belleğin aktarılmasında önemli yer tuttuğu aktarılmaktadır. Kentin yapısal strüktürünün bütün olarak değerlendirilmesi, zaman içerisinde gelişen toplumun sosyal örgütlülüğü ile ilişkilendirilmektedir (*Kuban 2002, 69*). Çok katmanlı Anadolu kentlerinde de merkezler, sosyal örgütlenmenin ve çeşitliliğin göstergesi aynı zamanda toplumsal belleğin aktarıldığı odaklardır. Anadolu kentlerinin gelişim süreci incelendiğinde politik ve ekonomik atılımlara paralel olarak 19. yüzyıl sonunda kent merkezlerinde yapısal bir ayrışmanın oluşmaya başladığı görülmektedir. Geleneksel çarşıların ve hanların oluşturduğu eski çekim odağı ile kente dışarıdan gelen ticaret burjuvazisinin, devlet görevlilerinin ve farklı etnik grupların bir araya gelerek oluşturduğu yeni gelişen çekim odağının, merkezi kentsel alanın ikili yapısını ortaya çıkardığı vurgulanmaktadır (*Aktiüre 1987, 34*).

Yukarıdaki değerlendirmelerden; kent merkezlerinin tekil yapısal odaklar olarak değil, kentin dinamik yapısına uygun farklı kimlik öğelerini içeren, çeşitliliği ve uzmanlaşmış işlevleri barındıran, farklı dönemlerin etkisiyle biçimlenmiş, erişilebilir kamusal ve özel mekânların dengesiyle açıklanabileceği bulgusuna ulaşılmaktadır. Buna karşın söz konusu dengenin sanayi devriminin etkileri ve sonrasında modernitenin getirdiği mekânsal ayrışma süreçlerinde önemli kırılmalara uğradığı görülmektedir. Anadolu kentlerinde de sanayi atılımının kente ulaşmasıyla birlikte, istasyon çevresinde olduğu gibi önemli mekânsal değişimlerin başladığı, daha önce yerel sosyal örgütlenmeyle gelişen kentin farklı dinamiklerle yeni merkezler kazandığı, bunu izleyen süreçlerde ise planlı dönemin getirdiği yeni mekân organizasyonlarının merkez olma biçimlerini değiştirdiği görülmektedir.

Sonuç olarak, merkezin taşıdığı tarihi değer ve toplumsal belleğin aktarımında üstlendiği rolün sadece mekânın fiziksel

var oluş süresine ya da yaşına göre değil, kültürel örgütlenmenin bir sonucu olarak mekândaki düzenleyici ilkelerin olgunluğu ve özgünlüğü ile bunların sürekliliği üzerinden açıklanabildiği anlaşılmaktadır. Somut kültür varlıkları mekânı biçimlendiren formel ve enformel kurallar sistemi içerisinde tanımlandıkları ve yapısal izler üzerinden okunup anlamlandırıldıkları sürece güncel yaşamın bir parçası olarak var olmaya devam ederler. Bu nedenle, belirlenen kırılma noktalarında merkez bölgesini oluşturan çekim odaklarının, bağlantıların ve giderek kentsel dokuyu oluşturan yapısal bileşenlerin güncel koşullara uyum sağlayarak süreklilik göstermesi, bu sürekliliğin parça bütün ilişkisi içerisinde Lynch'in (1960) tanımladığı gibi mekânda okunabilir yapısal bir bütün oluşturması önem taşımaktadır.

Çekim Odakları ve Bağlantılar

Mekâna yansıyan kolektif kimliği tarihsel süreçte merkezler ve bu merkezleri birbirine bağlayan mekânsal elemanların niceliği ve niteliği üzerinden değerlendirmek ve anlamak mümkündür (*Alexander vd., 1977*). Kent kimliğinin oluşmasında farklı yapısal elemanların bir arada oluşturduğu bütüncül algı ve anlam önem taşımaktadır. Bir mekânın yere dönüşmesinde ve anlamlandırılmasında merkez algısının varlığı kadar hareketin, akışların, sürekliliklerin, ritimlerin aktarılmasına imkân veren yolların, yapısal izlerin ya da kent içinde hareket koridorlarının algılanabilir olması gereklidir (*Norberg-Schulz 1971, 18-20*).

Lozano, kent formunun gelecekte alacağı biçimin öngörülebilmesi için ulaşım bağlantıları ve işlev odakları arasındaki etkileşimin anlaşılmasına dikkat çekmekte, bu sayede merkezler ve kent arasında var olan parça bütün ilişkisinin tanımlanabileceğini vurgulamaktadır (*Lozano 1990, 32, 37-75*).

Kent formu ve mekânın sürekliliği üzerine yürütülen çalışmalarda, çekim merkezleri ya da kent içindeki farklı kutupları oluşturan odaklar (*polarities*), merkezleri bağlayan yol güzergâhları (*routes*), bunların

etrafında gelişen kentsel doku (*urban fabric*) arasındaki etkileşimin belirlenmesi öne çıkan araştırma metodları arasındadır (*Strappa 2018, 161; Maretto 2018, 246*). Bu yaklaşıma göre, yerleşim dokuları içinde bulunan odaklar kentin gelişim sürecinde oluşan yeni merkezlere bağlandığı ve ilişki kurduğu ölçüde mekânsal süreklilik sağlanabilir (*Strappa 2013, 19-20*).

Kentsel morfoloji çalışmalarında mekânın zamansal kademeli okunması (*temporal*) yoluyla tarihsel gelişim sürecinin kavramsallaştırılması ve değişim, dönüşüm süreçlerinin bütüncül algılanması mümkündür (*Whitehand 2007*). Kentin yapısal bileşenlerini oluşturan sokak dokusu, parsel izleri, yapı ve yapı adaları arasındaki etkileşim ve bunların topoğrafya ile kurduğu ilişki bütüncül olarak anlaşılabilir (*Conzen 1960*). Günümüzde güncelliğini koruyan araştırma yöntemiyle, parça ve bütün ilişkisine dayalı olarak kentin zamansal kademeli okuması yapılarak çağdaş kentsel tasarım için gerekli verilerin tespitine yönelik çalışmalar bulunmaktadır (*Maretto 2021*). Bu yöntemle, birbirlerini tamamlayan benzer işlevleri barındıran kentsel merkezlerin, biçimsel olarak farklılıklara sahip olsalar da bütünleşik bir kentsel doku oluşturmak üzere bir araya gelebileceği ortaya konulmuştur (*Petruccioli 2008*). Bu oluşuma, 19. yüzyıl kentlerinde istasyon gibi odak noktalarını başlangıç noktası olarak kabul eden grid yol ağı üzerinde gelişen dokular ve eski kent dokusu arasındaki çift yönlü etkileşim örnek gösterilmektedir (*Petruccioli 2008, 161*). Gösterilen örneğe benzer nitelikte mekânsal potansiyellerin Denizli merkezi alanında da var olduğu görüşü bu araştırmanın çıkış noktalarından birini oluşturmaktadır.

Merkez kavramının, yapısal ve işlevsel nitelikler üzerinden olduğu kadar toplumsal niteliklerin mekânla etkileşimi ve kolektif belleğin sürekliliği gözetilerek ele alınması gereken geniş bir tartışma platformuna yayıldığı görülmektedir. Bu tespitlerden yola çıkarak makalede, Denizli merkez

bölgesinin, nasıl biçimlendiği ve buna bağlı olarak kentin gelişimi için hangi potansiyelleri taşıdığı; kent ölçeği, mekânın sürekliliği, odaklar ve bağlantılar üzerinden tartışılmaktadır. Bu kapsamda araştırma yöntemi, orta ölçekli bir kent olarak tanımlanan Denizli’de, merkezi alanın bütüncül değerlendirilmesini odağa alan ve yukarıda tanımlanan kavramlar çerçevesinde geliştirilen haritalar üzerinden mekânsal analizleri içermektedir.

Denizli’de Merkezi Kentsel Alanın Gelişiminin Değerlendirilmesi

Makalede, Denizli merkezi kentsel alanının gelişimini değerlendirmek için yukarıda tanımlanan temel kavramların zaman sürecinde kentsel dinamiklerden nasıl etkilendiğinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Bu hedeften yola çıkarak öncelikle kentsel mekânın gelişim süreci incelenmiş, merkezi alanın biçimlenmesinde öne çıkan kırılma noktaları tespit edilmiştir. 20. Yüzyılın başına kadar tek merkez etrafında gelişen kentin, 1900-1950 döneminde ikinci merkez ile birleştiği, 1950-1980 döneminde iki merkez etrafında geliştiği ve 1980’den günümüze kadar ise çok odaklı bir lineer merkez formunu kazandığı görülmüştür. Söz konusu üç dönem kapsamında mekânı biçimlendiren kentsel dinamikler aşağıda açıklanmıştır.

Denizli Kaleiçi’nin altı kilometre kuzeyinde bulunan ve Dünya Kültür Mirası Listesi’nde yer alan Laodikeia’nın M.Ö. 5500’den M.S. 7. yüzyıla kadar kesintisiz devam ettiği belirtilmektedir (*UNESCO World Heritage Convention 2013*). Günümüzde arkeolojik sit alanı olarak koruma altında bulunan Laodikeia’nın plan sistemi birbirine dik kesişen cadde ve sokaklarla kurgulanmıştır. Kentte beş önemli cadde, üç agora, iki tiyatro ve bir stadyum bulunmaktadır (*Şimşek 2007*). M.S.4. yüzyılda yapılan Kutsal Haç Kilisesi kentin önemli bir hac merkezi olmasını sağlamıştır (*Şimşek 2007*). M.S.7. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen depremle kentin harap olduğunu, Başpınar kaynağından gelen

su yollarının bozulduğunu belirtmektedir Şimşek (2011). Doğal afetlerin dışında kentin ovanın nisbeten savunmasız olan ortasında bulunması, çeşitli akınlar ve savaşlar nedeniyle tehdit altında olduğu ve güvenlik nedeniyle güneye taşındığı belirtilmektedir. Kaleiçi'nde, Bereketli Hisarköyü'nde ve Asartepe'de savunma amaçlı küçük kaleler yapıldığı aktarılmaktadır (Şimşek 2011). Kentin ovanın alçak kesimlerinden savunma amaçlı görece olarak daha yüksek kesimlere taşınarak varlığını sürdürdüğü fakat surlarla çevrelenmediği ancak burada Ioannes Komneos'un bir kale yaptırdığı bilinmektedir (Tanyeli 1990). Bu görüşe paralel olarak M.S.7. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geçen Laodikeia yerleşiminin, özellikle Kaleiçi'ni temsil ettiği belirtilmektedir (Şimşek 2011). Yeni kaleyle birlikte artık eski Laodikeia merkez olarak işlevini yitirmiştir (Tanyeli 1990). Ramsay'a göre (1962) Denizli, hem coğrafi alanı temsil eden bir kentsel merkez hem de Laodikeia'nın temsilcisi olarak tanımlanabilecek yerleşim alanıdır. Kaleiçi'nde Bizans dönemine tarihlenen mekânsal izler yerleşimin kesintisiz devam ettiğini göstermektedir (Şimşek 2007). Ticaret merkezi henüz surlarla çevrili eski yerleşme alanı içindedir (Tanyeli 1987).

13. yüzyıl başlarında Anadolu kentlerinde Ahi örgütlenmesinin başladığı (Aktüre 1987), buna paralel olarak Denizli Kaleiçi'nde devam eden ticaretin bu örgütlenme biçimiyle ilişkilendirilebileceği aktarılmaktadır (Şimşek 2007, 42). Kaleiçi'nin özgün yapı dokusu hakkında kesin bilgi olmasa da bu dokunun çeşitli yönlerden kente ulaşan kervan yollarına açılan kale kapılarını birbirine bağlayan akslar boyunca geliştiği görüşü hakimdir (İnceoğlu 2002). Tarih boyunca önemli ticaret ve Hac rotaları üzerinde yer alan yerleşimin farklı kültürlerin etkisiyle biçimlendiği, Kaleiçi'nde yer alan ticari merkez ve Selçuklu dönemiyle birlikte sur dışında yer alan Ulu Cami, pazaryeri ve hamam çevresinde şekillendiği aktarılmaktadır (Tanyeli 1987). Bu süreçte kentin, havza içerisinde üst ölçekte önemli bir çekim odağı olduğu, surlarla çevrili kent ve

bunun yakın çevresinde gelişen yeni işlev odaklarının yapısal bir bütün oluşturduğu görülmektedir. Hac yolu üzerinde bulunması nedeniyle gelişen kentsel hizmetler ve ticaret geleneğinin sürdürülmesiyle şekillenen kentsel doku kültürel örgütlenmenin önemli mekânsal göstergeleridir.

Bu veriler ışığında, Laodikeia'dan Kaleiçi'ne merkezin yer değiştirmesi mekânsal izlerin sürekliliği açısından kesintiyi işaret etse de Kaleiçi'nde yeniden gelişen merkezin, kültürel mirasın aktarıldığı ve belleğin sürekliliğinin sağlandığı yeni yaşam alanı olarak değerlendirilebileceği görülmektedir. Bu nedenle günümüzde yaşayan kentin sürekliliği göz önünde bulundurularak Denizli'de tek merkezli mekânsal gelişim sürecinin başlangıcı olarak Kaleiçi yerleşimi alınmıştır. Bin yılı aşkın devam eden tek merkezli yerleşim düzeninin değişime uğradığı önemli kırılma noktası 19. yüzyıl sonunda sanayi atılımıyla birlikte demir yolunun kente ulaşması olarak tanımlanabilir.

Tek Merkezden İki Merkezli Kente Geçiş Süreci. 1900 - 1950

M.S. 7. yüzyıldan sonra Laodikeia'dan Kaleiçi'ne geçişle birlikte başlayan tek merkezli yerleşim şeması, 19. yüzyılın sonunda demiryolunun etkisiyle farklı işlevleri barındıran ikinci merkezin kente eklenmesiyle değişmiştir. Bu merkez, 1891 yılında sur dışında kurulan istasyon (Avcı 2010, 189) ve yeni bir kentsel dokunun oluşmasına imkân sağlayacak İstasyon Caddesi'yle birlikte gelişmeye başlamıştır. Demir yolunun kente ulaşmasından sonra çeşitlenen işlevlerin, istasyonu ve eski merkezle bağlantıyı sağlayan İstasyon Caddesi'ni yeni bir çekim odağı haline getirdiği görülmektedir. 1910 yılına ait Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) kayıtlarında İstasyon Caddesi etrafında dönemin koşullarına uygun yapılaşmaya izin verildiği (BOA, İrade Maliye, [İ..ML..], 87/39) ve bu çevrede bulunan tarım alanlarının parsellere dönüştürüldüğü görülmektedir (BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası [BEO], 3820/286427).

Caddesi'yle birleştiği, yeni ve eski kent dokuları arasında bağlantıların kurulduğu görülmektedir (Şekil 2). Tek merkezden iki merkezli gelişme geçiş sürecinde her iki doku farklı mekânsal ihtiyaçlara cevap veren işlev odaklarını barındırmakta ve odaklar arasında gelişen yol güzergâhlarıyla yeni bir kentsel yapı oluşturarak bütünleşmektedir. Yeni merkezi alan içerisinde bulunan çekim odakları yaklaşık 500 metre yarıçapında ve 15 dakikalık yürüme mesafesinde kümelenmiştir. Bu süreçte, Rossi'nin tanımladığı gibi (1984) modern kent merkezinin eski kent merkezi üzerinde yıkıcı etkilerinin oluşmadığı, istasyonla birlikte gelişen odakların mevcut dokuya eklenerek yeni bir bütünleşik kentsel sistem oluşturduğu görülmektedir. Bu nedenle, 1950'li yılların ortasına kadar geçen sürede Denizli'de bulunan farklı dönemlere ait çekim odaklarının, Lozano'nun (1990) merkezlerin kent dokusuyla kurduğu ilişkiyi tanımlamasına

benzer nitelikte yeni ulaşım akslarıyla birleşerek, iki farklı dokudan oluşan kent merkezinin bütün olarak algılanmasına imkân sağladığı söylenebilir.

İki Merkezli Kentsel Gelişim Süreci. 1950 - 1980

1950'li yıllardan itibaren çok partili döneme geçiş ve yeni kalkınma politikalarına paralel olarak Denizli'de de hızlı kentleşmenin etkileri güçlü olarak görülmeye başlamıştır. 1950'den sonra gelişen İzmir-Denizli Karayolu, İstasyon ve kent arasında bir eşik oluşturmuş, istasyon binası yıkılarak karayolunun kuzeyinde yeni gar binası yapılmıştır. 1953 yılında Sümerbank Basma Sanayi Müessesesi Denizli İplik Fabrikası'nın İstasyonun hemen kuzeyinde açılması (Şekil 4) kentin gelişiminde ve geleneksel dokumacılığın endüstriyelleşmesinde önemli rol üstlenmiş de (İnan 2007), demir yolu hattı, gar yapıları, depolar ve İzmir-Denizli Karayolu'nun oluşturduğu eşik nedeniyle söz konusu kompleksin mekânsal olarak tarihi merkezle bütünleşmediği görülmektedir. 1970'li yıllarda İstasyon Caddesi'ni merkez alan yeni kent dokusunun genişleyerek yayılmaya başladığı görülmektedir. Tekeli (1998) bu dönemi Türkiye genelinde kent merkezlerindeki yoğunluğun arttığı ve buna paralel olarak yıkma ve yapma süreçleriyle tarihi ve kültürel değerlerin tahrip edildiği süreç olarak tanımlamaktadır. Benzer süreçleri izleyen Denizli'de de merkezi kentsel alanda yıkma ve yapma süreçlerinin izlendiği aktarılmaktadır (Bektaş, 2007; Darby, 2015). 1972 yılı hava fotoğrafından üretilen haritada demiryoluna yönelen ikinci ulaşım aksının geliştiği (İkinci Ticari Yol) ve İstasyon Caddesi ile bağlantı sağlayan dik sokakların biçimlenmeye başladığı, merkezi alanda grid dokunun baskın hale geldiği görülebilir (Şekil 3).

1965 yılında hazırlanan imar planlarının uygulamaya geçememesi, bununla birlikte şehrin hızlı gelişimi ve yoğun göç alması nedeniyle plansız yapılaşma hızlanmış ve kent kontrolsüz büyümeye devam etmiştir. "Şehir merkezi ve yakın çevresinde,

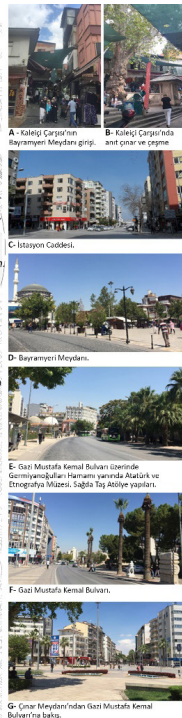
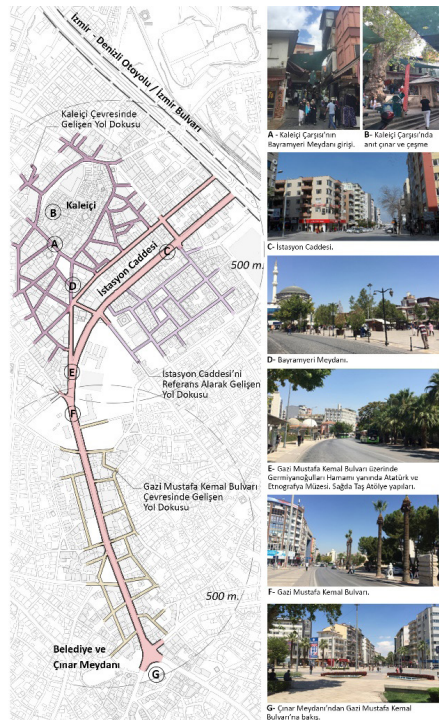
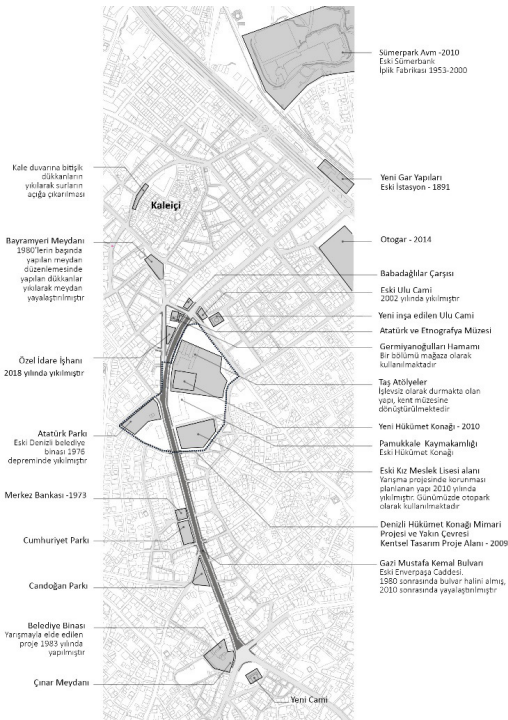
Şekil 3: Denizli'de iki merkezli kentsel gelişim süreci (1972 tarihli hava fotoğrafı üzerinden çalışma kapsamında hazırlanmıştır).

imar planı olan alanlar içine mevcut nüfusun birkaç katı daha yerleşim imkânı varken konut yapma ihtiyacı duyanlar hiç yapılaşma olmayan, tarım yapılan tarlaları tercih etmişlerdir.” (Gönüllü 2016). Bu yöntemle kentnin hızlı bir yayılma sürecine girdiği söylenebilir.

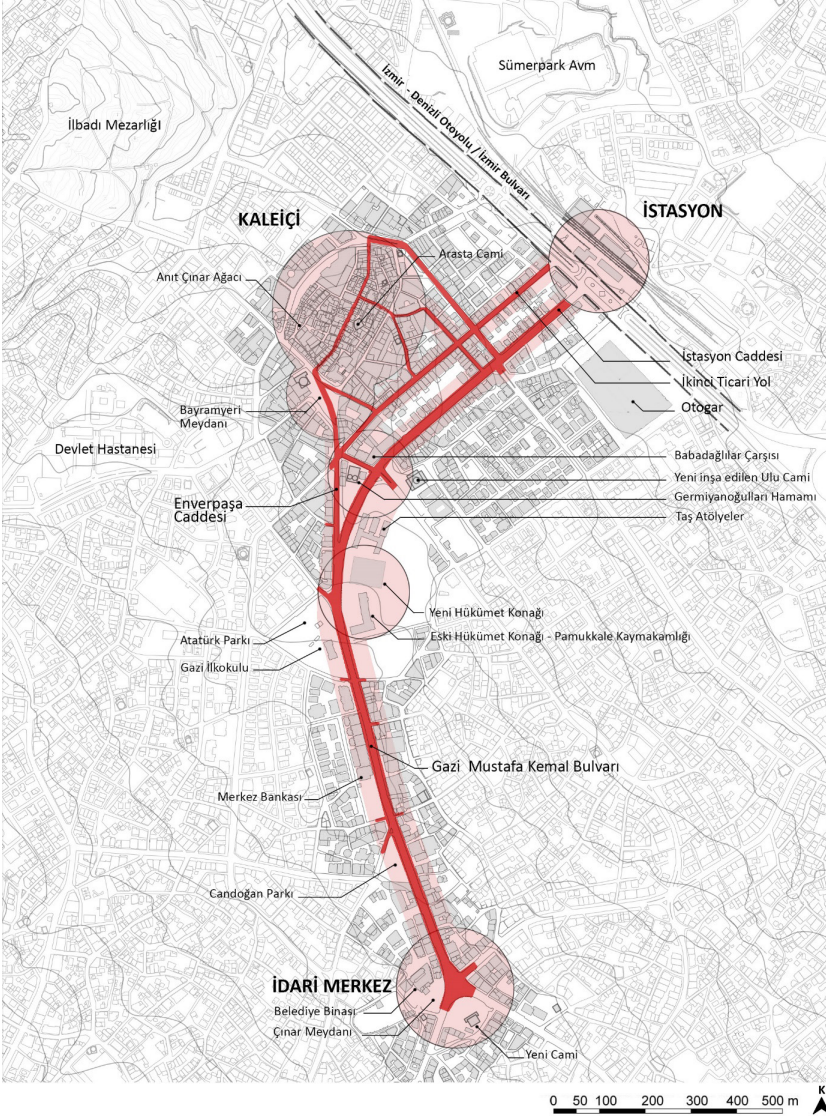
1970 yılında 83.000 nüfusa ulaşan kent için, 1990 yılı için 85.000 nüfusu öngöreyerek yapılan imar planı ihtiyacı karşılayamayacak durumdadır. 1973 sonrası Denizli'nin Kalkınmada Öncelikli Yöre kapsamında değerlendirilmesiyle gerçekleşen yatırımlar sonucu göç artmış, merkezi alanda yoğun apartmanlaşma başlamıştır (Yavuzçehre 2013). Bunun üzerine revizyon ve ilave imar planı çalışmaları yapılmıştır. Yapılan 1/1000 ölçekli revize ve ilave imar tatbikat planları ile 1/25.000 çevre düzeni planı birlikte 1977'de onaylanmıştır. Kentin yapısında önemli etkileri olan caddeler bu dönemde açılmıştır. (Gönüllü 2016). Halihazır haritalar incelendiğinde İstasyon Caddesi'ni referans alan grid dokunun caddenin güney doğusunda yoğunlaştığı görülmektedir (Şekil 4).

Bu dönemde, İkinci Ticari Yolu'nun etrafında bitişik nizamlı yapı düzeni olduğu hatta çeper blokların merkezi aks boyunca yer aldığı görülmektedir. Merkezin hemen dışında yapılaşma düzeni, bahçe içindeki konutlardan oluşan kırsal karakterini kısmen devam ettirse de çok katlı yapılaşmayla birlikte, konut ve nüfus yoğunluğunun hızla artmaya başladığı görülmektedir. Bu ani değişim ve dönüşüm süreci Strappa'nın (2018) vurguladığı mekânsal sürekliliğin kesintiye uğradığı; konut dokusunun merkez çevresinde hızla yayılırken yeni çekim odaklarının ve bağlantıların oluşmadığı görülmektedir. Eski kent dokusunda ve İstasyon Caddesi çevresindeki değişim sınırlıdır. Bu dönemden başlayarak merkez bölgesi ve kent dokusu arasındaki karşılıklı etkileşim ve ölçek ilişkisinin değiştiği gözlenmektedir. Çeperdeki hızlı değişime karşı merkezde gözlemlenen direnç, Conzen'in (1960, 6) tanımladığı gibi eski kent merkezindeki geçmiş emek ve sermayenin devam etmesi ve bununla birlikte yeni arazi kullanımına adaptasyon süreciyle açıklanabilir. Bu anlamda

Şekil 4: 1950'den günümüze merkezi alanda öne çıkan mekânsal müdahaleler.

kent merkezinde işlevlerin tanımladığı mekânsal ölçeğin korunduğu fakat çevrede gelişen kent dokusunun merkezle ilişkisinin zayıfladığı görülmektedir.

Şekil 5: Günümüzde Denizli bütünlük merkezî alanında potansiyel çekim odakları ve bağlantılar (2021 tarihli hava fotoğrafı üzerinden çalışma kapsamında hazırlanmıştır).

Takip eden dönemde 1976 Denizli depremi kentin değişim ve dönüşüm sürecinde önemli bir kırılma noktasıdır (Bektaş 2011, Gönüllü 2016). 1977 yılında yürürlüğe giren plan kararlarının uygulanmasıyla birlikte merkezin mekânsal değişim ve dönüşümünde farklı bir sürecin başladığı vurgulanmaktadır (Gönüllü 2016). Bu dönemde, İstasyon Caddesi'yle birlikte gelişen grid sisteme paralel 19 adet yeni caddenin açıldığı aktarılırken (Gönüllü 2016), merkezi alanda kat adetlerinin ve yapı

yoğunluğunun arttığı bu nedenle, sokak-yapı-parcel ilişkisinin farklılaştığı görülür. Daha önce, merkezi aksların ve ulaşım arterlerinin kentsel mekânda baskın olduğu yapı çevreden, yapı adalarının baskın olduğu yoğun kent dokusuna geçişin gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Kent dokusunda mekânsal doluluk ve boşluk dengesi değişmiştir. Yakın dönemde oluşan yapı adalarında yapı yoğunluğu artarken, işlevini yitiren ya da 1976 depreminden zarar gören yapıların yıkılmasıyla kentsel mekânda yeni boşluklar açılmıştır. Depremde hasar gören belediye binası, 1983'te Çınar Meydanı'na (Delikliçınar Meydanı olarak da isimlendirilmektedir) taşınmıştır (Uysal 2017). Cengiz Bektaş tarafından Bayramyeri meydanı çağdaş ihtiyaçlara cevap verecek biçimde yeniden projelendirilmiş ve düzenlenmiş fakat uygulama kısa bir süre sonra kaldırılmıştır. 2002 yılında kültürel miras değeri taşıyan Ulu Camii yıkılarak yeni bir cami yapılmıştır (Uysal 2017). Planlı dönemle birlikte yıkma ve yapma süreçlerinin hız kazandığı görülmektedir (Şekil 4).

Çok Odaklı Lineer Merkezi Alanın Gelişim Süreci. 1980 - Günümüz

1980 sonrasında nüfus artışı ve Kaleiçi ve çevresindeki kısıtlı mekân nedeniyle merkezi alanının güneydoğuya doğru gelişmeye başladığı, Çınar ve Kınıklı bölgelerinde oluşan yeni odakların Gazi Mustafa Kemal Bulvarı üzerinden Kaleiçi'ne ve İstasyon Caddesi'ne bağlandığı görülmektedir (Şekil 5). Merkezi aksın güneyinde gelişen ve yeni belediye hizmet binasının yer aldığı Çınar Meydanı kentin yeni idari merkezi ve çekim odağı olarak merkez bölgesine eklenmiştir. Buna karşın, yeni gelişen merkezdeki mekânsal ve işlevsel dağılımın bir "ağırlık merkezi" bulunmadığı, yayalar için yeterli hareket alanı ve kullanım çeşitliliği sunmadığı ve kentin belleğini aktarmakta yeterli olmadığı görüşü bulunmaktadır (Bektaş 2007). 2010 yılında Çınar meydanının kısmen yayalaştırılması 2009 yılında yarışmaya açılan Denizli Hükümet Konağı Mimari Projesi ve Yakın Çevresi Kentsel

Tasarım Projesi'nde önerilen kültürel ve idari nitelikli meydanın uygulanmasında yaşanan güçlükler, kültürel bellekte yer edinen Kız Meslek Lisesi'nin yıkılması gibi parçacı müdahaleler nedeniyle merkezi kentsel alanın bütünlüğünü sağlayabilecek potansiyeller değerlendirilememiştir. Yine bu dönemde Gazi Mustafa Kemal Bulvarı'nın taşıt trafiğine kapatıldığı fakat aksın kentsel odaklarla kurduğu ilişkinin yetersizliği nedeniyle istenen canlılığı sağlayamadığı aktarılmaktadır (*Darby ve Selçuk 2015*).

Günümüzde mekânsal sürekliliğin, kent ölçeğinde, çekim odakları, yollar ve bağlantılar üzerinden kısmen okunabilmesine rağmen yapı ölçeğinde önemli tarihsel referansların ortadan kalktığı ve özgün doku niteliği taşıyan alanların dönüştüğü buna rağmen farklı kentsel kimlik alanlarını temsil eden Kaleiçi ve İstasyon aksının kentsel doku içinde varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Kaleiçi'nde, mülkiyet dokusunun ölçeklendirdiği küçük odakların, Bayramyeri Meydanı'yla birleşerek 20. yüzyılın başından itibaren İstasyon Caddesi'ni referans alan grid dokuyla bir bütün oluşturduğu belirlenmiştir. Planlı dönemde ise söz konusu dokunun grid plan üzerinde doğuya ve devamında yeni idari odaklar eklenerek Gazi Mustafa Kemal Bulvarı aksı üzerinden güneydoğuya doğru geliştiği anlaşılmaktadır (*Şekil 5*). Tarihsel süreçte incelenen üç dönem içerisinde, kent ölçeği, çekim odakları, yollar ve bağlantıların gelişimi değerlendirildiğinde, yayalaştırılan Bayramyeri, Hükümet Konağı çevresi ve Çınar Meydanı'nı bağlayan Gazi Mustafa Kemal Bulvarının (*Şekil 4*), farklı dönemlere ait mekânsal izleri birleştirme potansiyeline sahip bir kent omurgası potansiyeli taşıdığı düşünülmektedir.

Değerlendirmeler ve Sonuç

Denizli'de merkezi kentsel alanının mekânsal değişim, kuramsal tartışmalar içerisinde elde edilen kavramlar ile mekânsal gelişim sürecinde öne çıkan kırılma noktaları ve bunları etkileyen

kentsel dinamiklerin karşılaştırmalı değerlendirileceği tablo üzerinde tanımlanmıştır (*Tablo 1*). Tablo üzerinde satırlarda yer alan; kent ölçeği, zaman-mekân etkileşimi, odaklar ve bağlantılar başlıkları, tarihsel süreçte geçmişten bugüne üç dönemde ayrı ayrı tanımlanarak merkezi kentsel alandaki değişim ve gelişme biçimi açıklanmıştır.

Mekânsal biçimleniş	Tek merkezden iki merkezi kente geçiş. (1900 – 1950)	İki merkezli kentsel gelişim. (1950 – 1980)	Çok odaklı lineer merkezi alan. (1980 – günümüz)
Öne çıkan kentsel dinamikler	Merkezi alana İstasyon ve İstasyon Caddesi'nin eklenmesi	Karayolu ulaşımının güçlenmesi, hızlı kentleşme, 1976 Depremi	1976 Denizli depremi sonrası yeniden yapılanma ve planlı kentsel gelişme
Kent ölçeği	Sıçrayarak büyüme	Mekânsal yayılma	Lineer büyüme
	Merkezi alanda heterojen kent dokusu	Mekânsal çeşitliliğin azalması ve çeperde homojen yayılma.	Bulvar üzerinde lineer gelişme ve mekânsal ayırışma
	İşlevlerin hiyerarşik kademelenmesine dayalı kentsel ölçeğin büyümesi ve çeşitlenmesi Transfer merkezi	İşlevlerin hiyerarşik kademelenmesine dayalı kentsel ölçeğin büyümesi. Bölgesel üst merkez.	İşlevlerin kademelenmesine dayalı hiyerarşik ölçeğin büyümesi
Zaman – mekân etkileşimi	500 metre içerisinde erişilebilir, algılanabilir bütünlük merkezli alan. Güçlü parça bütün ilişkisi.	Algılanabilir merkezi alanda ve insan ölçeğinde bozulma. Parça bütün ilişkisinin zayıflaması	Birbirinden bağımsız, tekil proje uygulamalarıyla yapısal bütünlüğün parçalanması.
	Bağlanma – Birleşme	Yıkarak yeniden yapma	Parçalı mekânsal müdahaleler
	Süreklilik - Değişim	Kesinti - Dönüşüm	Yeni bağlam arayışı
Odaklar ve bağlantılar	Formel ve enformel ilkelere birbirini desteklemesi	Formel ve enformel düzenleyici ilkelere zayıflaması	Yeni düzenleyici ilkelere kurgulanması
	Mekânsal çoğalma - Farklı ölçeklerde ve işlevlerde meydanlar ve sokakların birbirine eklenmesi.	Hızlı mekânsal yayılma ve merkezde yapı yoğunluğun artmasına karşın yeni odakların oluşmaması. Çeperle merkez arasında bağlantıların zayıflığı.	Gelişen yeni odaklar karşısında zayıf kentsel bağlantılar.

Kent ölçeğinde mekânsal değişim ve gelişim

Tablo 1'e göre araştırmada elde edilen bulgular kent ölçeği bağlamında değerlendirildiğinde, öncelikle Kaleiçi'nde bulunan tek merkezli yerleşimin 20. yüzyıl başında topoğrafyanın izin verdiği az eğimli alt kotlarda istasyon için yer seçimiyle birlikte sıçrayarak büyüdüğü görülmektedir. 1950'li yıllara kadar geçen sürede eski ve yeni merkezlerin birbirini

Tablo 1: Denizli'de merkezi kentsel alanının mekânsal değişim ve gelişim sürecinin değerlendirmesi.

tamamlayan heterojen kent dokusunu barındırarak merkezi kentsel alanı tanımladığı belirlenmiştir. 500 metrelik erişilebilir alan içerisinde tarihi kente eklenen modern merkezin, bütünleşik yeni bir merkezi kentsel alan oluşturduğu görülmektedir. Tarih boyunca ticaret ve Hac rotalarının üzerinde gelişen ve bir geçiş ya da transfer merkezi olarak da değerlendirilebilecek kentsel alan, çağdaş işlevlerin eklenmesiyle bu niteliğini geliştirmiş, algıya dayalı mekânsal ölçekte (Krier 2009) önemli değişimler olmasa da, işlevlerin hiyerarşik kademelenmesine dayalı kentsel ölçek (Pumain 2006) büyümüştür. 1950'li yıllardan sonra merkezi alanın, çekim odaklarını birbirine bağlayan ana arterler üzerinde yayıldığı görülmektedir. Denizli'de kent merkezi planlı dönemin hemen öncesinde başlayarak yoğun yapılaşmaya maruz kalsa da yol dokusu ve mülkiyet izleri korunmuş buna karşın yapı ölçeğinde önemli değişimler gerçekleşmiştir. Bu süreçte merkezi alanda yapı yoğunluğunun ve kat adedinin artmakta olduğu, benzer nitelikte apartmanlaşma ile mekânsal çeşitliliğin azaldığı ve merkez çevresinde yayılan konut dokusunun homojen nitelik kazandığı görülmektedir. 1970'li yıllarda hız kazanan mekânsal müdahalelerle önce yapı, parsel ve yol ilişkisinin bozulduğu, kültürel kimlik değeri taşıyan mekânların kaybedildiği ya da zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Denizli'nin kalkınmada öncelikli yöre ilan edilmesiyle birlikte bölgesel üst merkez niteliğinin güçlendiği, işlev çeşitliliğinin arttığı, işlevlerin hiyerarşik kademelenmesine dayalı kentsel ölçeğin büyüdüğü görülmektedir. 500 metrelik erişilebilir alan içerisinde tarihi mekânsal referansların yitirilmesi, yol ve parsel dokusu korunurken kat adetlerinin artması ve genişleyen merkezi alanda parça bütün ilişkisinin zayıflaması nedeniyle insan ölçeğinin bozulduğu söylenebilir. 1980'li yıllarla birlikte merkezi alana üst ölçekte hizmet veren idari işlevlerin eklenmesi ve planlı döneme geçiş ile merkezi alanın güneydoğuya doğru lineer büyüdüğü görülmektedir. Lineer aks boyunca yönetim, eğitim

gibi büyük alan ihtiyacı olan işlevlerin kümelenmesiyle, gelişen dokunun parçalı yapısı nedeniyle merkezi alanın eski merkezden ayrıştığı görülmektedir. Bununla birlikte, artan mesafeler ve yapı ölçeğinin değişmesi, birbirinden bağımsız, tekil proje uygulamalarıyla yapısal bütünlüğün parçalanması nedeniyle merkezi alanda algıya dayalı mekânsal ölçeğinin ve işlevlerin kademelenmesine dayalı hiyerarşik ölçeğinin 1980 öncesine göre tekrar değiştiğini ve büyüdüğünü göstermektedir. Buna karşın söz konusu büyüme Krier'in (2009) tanımladığı tek merkez etrafında aşırı büyüme (Hypertrophy) niteliğinde değildir. Merkezi alan 500 metrelik erişilebilir kompakt yapısını kaybetmiş olsa da parçalı kimlik bölgelerini içermektedir.

Zaman- mekân etkileşiminde mekânsal değişim ve gelişim

Zaman-mekân etkileşimi değerlendirildiğine, 1950'li yıllara kadar İstasyon ve İstasyon Caddesi çevresinde gelişen modern merkezin Kaleiçi'nde bin yılı aşkın süredir devam eden tarihi merkeze eklenerek bağlandığı ve algılanabilir bir bütün oluşturduğu gözlenmektedir. Bağlanan iki merkez, farklı kentsel dokuların yapısal özelliklerini taşıyan işlev odakları, meydanlar, bunları birbiriyle ilişkilendiren yürüme mesafesindeki yol güzergâhları aracılığıyla gelişmeye devam etmiştir. Farklı kentsel dokuların birleşerek bir bütün oluşturma potansiyeline uygun olarak (Petruccioli 2008) modern dönem ve tarihi kent dokuları, Bayramyeri Meydanı gibi mafsal niteliğindeki ortak odaklar üzerinden çift yönlü olarak birleşmiş ve bütünleşik yeni bir merkezi kentsel alan tanımlamıştır. Bu durum zaman mekân etkileşiminde değişim ve süreklilik kavramlarıyla örtüşmektedir. Kaleiçi'nde farklı kültürlerin etkileşimiyle gelişen ticaretin örgütlenme biçimiyle İstasyon çevresinde gelişen yeni merkezin modern kentsel örgütlenme biçiminin bir arada bulunması, formel ve enformel düzenleyici ilkelerin birbirini desteklediğini göstermektedir. Buna

karşın, 1970'li yıllarla birlikte yıkarak yeniden yapma süreci ve taşıt öncelikli kamusal mekânların artışı söz konusu bütünlük alanda gözlemlenen mekânsal süreklilik içerisinde önemli kırılmalar oluşturmuştur (Bektaş 2011, Gönüllü 2016). Bu süreçte odaklar arası akış ve hareketlerin kesintiye uğradığı görülmektedir (Darby ve Selçuk 2015). Mekânsal izlerin okunabilirliğini ortadan kaldıran (Lynch 1960) bu hızlı fiziksel dönüşüm, bütüncül plan kararları ve stratejilerin eksikliği nedeniyle hız kazanmıştır. Bu durum, toplumsal örgütlenme biçiminin göstergesi olan (Kuban 2002) formel ve enformel düzenleyici ilkelerin de olumsuz yönde etkilendiğini göstermektedir. Bu nedenle mekânın sürekliliği açısından bakıldığında, 1970'li yıllardan itibaren merkez çevresinde gelişen yaygın yerleşim içerisinde kentnin fiziksel düzeyde algılanabilir bir bütün oluşturma niteliğiyle birlikte mekânsal belleği aktarma gücünün de zayıfladığı söylenebilir. 1980'li yıllarda yıkarak yeniden yapma sürecinin devam ettiği görülmekle birlikte Denizli için önem taşıyan kamusal projelerin uygulandığı görülmektedir. Buna karşın yeni projelerin bütüncül yaklaşım yerine merkezi alanda gerçekleştirilen münferit projeler olarak geliştiği ve mevcut potansiyelleri değerlendirmekte yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Yeni gelişen odaklar üzerinde geliştirilen proje odaklı uygulamaların ortaya koyduğu yeni kentsel bağlamın kentle ilişkisi ise zayıftır (Darby ve Selçuk 2015). Bu süreçte yarışmalar veya yayalaştırma projeleri gibi mekânsal müdahale kararlarıyla kollektif belleğin geleceğe aktarılmasını hedefleyen yeni düzenleyici ilkelerin geliştirilmeye çalışıldığı fakat bunların da bütüncül yaklaşımdan uzak olduğu anlaşılmaktadır.

Odaklar ve bağlantılar üzerinden mekânsal değişim ve gelişim

Kaleiçi'nde varlığını sürdüren küçük ölçekli işlev odaklarının, meydanların kale kapılarıyla bağlantılı yol ağıyla ilişkilenerak oluşturduğu kentsel doku, 19. yüzyıl sonuna kadar varlığını sürdürmüş, farklı kültür katmanlarının izleri birbirinin üzerine yapılanarak gelişmiştir (Ramsay 1962, Tanyeli 1990, Şimşek 2011). Bu

dönemde kent duvarlarının dışında gelişen Bayramyeri Meydanı ise kentin dışa açılan kapısı ya da karşılama mekânı olmakla birlikte bir kamusal eşik olarak da değerlendirilebilir. Kent duvarlarıyla çevrili kentin 19.yüzyıl sonunda İstasyonla buluşmasında eşik niteliğindeki Bayramyeri Meydanı'nın üstlendiği rol önem taşımaktadır. Bu dönemde meydanın bir mafsal niteliği taşıdığı ve yeni gelişen dokuyla eski kent dokusunu birleştirdiği anlaşılmaktadır. Merkezin gelişim süreci Strappa'nın vurguladığı (2013) odaklar ve bağlantılar üzerinden değerlendirildiğinde İstasyonun oluşturduğu çekim odağı ve Kaleiçi'ne bağlanan Bayramyeri Meydanı arasında gelişen İstasyon Caddesi'nin, günümüzde kent omurgasını oluşturan rotanın başlangıcı olduğu, her iki dokuyu birbirine bağlayarak bütünleştirdiği görülmektedir. 1950'li yılların sonuna kadar geçen sürede İstasyon Caddesi boyunca yeni eklenen bağlantılarla kale içindeki ve dışındaki çekim odaklarının zaman içinde eklenerek geliştiği, bu durumun Krier'in (2009) tanımladığı gibi mekânsal çoğalma olarak tanımlanabileceği anlaşılmaktadır. 1950'li yıllarla birlikte hızlı mekânsal yayılma ve merkezde yoğunluğun artmasına karşın yeni güçlü çekim odaklarının oluşmadığı, çeperde homojen yayılan kent dokusu içerisinde mevcut odaklar ile bağlantıların zayıf olduğu anlaşılmaktadır. 1980'li yıllarla birlikte güneydoğuya doğru gelişen merkezi aks boyunca çekim odaklarının birbirinden uzaklaştığı ve tarihi merkezle mekânsal ilişkiselğin zayıflayarak yapısal bütünlüğün bozulduğu gözlemlenmektedir. Bağlantıların zayıflamış olmasına rağmen çekim odakları farklı yapısal niteliklerde kimlik bölgelerinin tanımlanmasına imkân vermektedir.

Sonuç olarak, orta ölçekli bir kent olan Denizli'de 19. yüzyılın sonundan itibaren, kent duvarlarının dışında önce sıçrayarak yeni bir odak çevresinde büyüyen, takip eden dönemde merkezler arasında yayılan ve günümüzde lineer büyüyen merkezi alanda, kentin gelişme adımlarını temsil eden farklı dönemlere ait odaklar ve kimlik bölgelerinin bulunduğu, bu odakların yeni bütüncül yaklaşımlarla, kent ölçeğinde hafıza

mekânlarını birleştiren bir rota üzerinde bir araya gelme potansiyeli taşıdığı görülmektedir. Merkezi alan içerisinde birbirinden bağımsız projelerin geliştirilmesi yerine, koruma, yenileme ve kentsel tasarım ölçeğinde makalede tanımlanan merkezi alanın bütünlüğü değerlendirilerek projelerin ele alınması ve çekim odaklarının barındırdığı farklılıkların gözetilerek planlama ve tasarım süreçlerinin işletilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bakış açısıyla Denizli kent merkezinde kültürel miras niteliği taşıyan yapıların ve kamusal açık alanların iyileştirilerek görünürlüğünün artırılmasına, bu yapıların birbiriyle ilişkilendirilerek mekânsal sürekliliğin sağlanmasına ve bu sayede kentsel belleğin aktarılmasına imkân sağlayan birleştirici yeni kentsel kamusal mekânların kente kazandırılması gereklidir. Merkezi kentsel alanda geliştirilecek kamusal projeler tekil yapı veya meydan ölçeğinde değil, algılanabilir kentsel ölçek, odaklar ve bağlantılar üzerinden, merkezi alanın sürekliliği gözetilerek, sürdürülebilir, bütüncül bir program kapsamında değerlendirilmelidir.

Bilgilendirme

Bu makale Nida Alkın tarafından, Dr. Öğr. Üyesi Melih Birik danışmanlığında, Eylül 2021 tarihinde tamamlanan “Denizli Tarihi Kent Merkezinde Farklılaşan Kent Dokusunun Mekânsal Değişim Süreçleri Üzerinden Tanımlanması” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

KAYNAKLAR

- Aktüre, S. (1987). Anadolu Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekânsal Yapı Değişimi ve İslam Mimari Mirası. İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı bildiriler kitabı içinde, (ss.19-38). İstanbul: İki Nokta Araştırma Basın Yayın.
- Alexander, C., Ishikawa, S., Silverstein, M., Jacobson, M., Fikshdahl-King, I. ve Angel, S. (1977). A Pattern Language Towns Buildings Construction. New York: Oxford University Press.
- Avcı, Y. (2010). Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Maliye, (İ.. ML..), 87/39, H.29.10.1328 / M.03.11.1910.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 3820/286427, H.04.11.1328 / M.07.11.1910.
- Bektaş, C. (2007). Denizli'nin Geleceği. Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde (ss.264-72). Denizli: PAU Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınları.
- Bektaş, C. (2011). Denizli. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Benevolo, L. (1967). The Origins of Modern Town Planing. The MIT Press: Cambridge Massachusetts.
- Cerasi, M.M. (1999). Osmanlı Kenti. Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi (2. Baskı, 2001). (A. Ataöv, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Conzen, M.R.G. (1960). Alnwick, Northumberland: A Study in Town-Plan Analysis. Great Britain: Orge Philip & Son
- Christaller, W. (1933) Central Places in Southern Germany. C. W. Baskin (Çev.1966). Pentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Darby, D.ve Selçuk, İ. (2015). Denizli Gazi Mustafa Kemal Paşa Bulvarı Yayalaştırma Düzenlemesinin Sosyo- Ekonomik ve Mekânsal Sonuçları. Mimarlık Dergisi, 384, 51-56.
- Forsyth, A. (2015). What is a walkable place? The walkability debate in urban design. Urban Design International, 20(4), 274–292. DOI:10.1057/udi.2015.22
- Gönüllü, H. (2016). Denizli Kentinin Büyük Ameliyatı (1973-1980 Yılları). Denizli: Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Harvey, D. (2010). Postmodernliğin Durumu. (S. Savran, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- İnan, S. (2007). Denizli'de Sümerbank. Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi, 14, 26-36.
- İnceoğlu, N. (1988). Denizli Evleri ve Kent Dokusu. Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde. (ss. 27-30). Denizli: Denizli Valiliği Yayınları.
- İnceoğlu, N. (2002). Denizli'de Mimarlık [Elektronik versiyon]. Mimarlık Dergisi, 304, 38-41.
- Keleş, R. (2011). Kentleşme Politikası. 13. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kostof, S. (1991). The City Shaped Urban Patterns and Meanings Through History. Hong Kong: Thames and Hudson.
- Krier, L. (2009). The Architecture of Community. Washington: Island Press.
- Kuban, D. (2002). Mimarlık Kavramları. 6. İstanbul: YEM Yayınları.
- Lösch, A. (1938). The Nature of Economic Regions. Southern Economic Journal, 5(1), 71-78. DOI:10.2307/369380
- Lefebvre, H. (1992). Rhythmanalysis Space, Time and Everyday Life. S. Elden, G. Moore (Çev. 2004). New York: Continuum
- Lozano, O.E. (1990). Community Design & Culture of Cities. The Crossroad and the Wall. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lynch, K. (1960). The Image of the City. United States of America: MIT Press.
- Maretto, M. (2018). Teaching Urban Morphology in a Sustainable Perspective. V. Oliveira (Ed.), Teaching urban Morphology içinde (s.243-264). Springer International Publishing. DOI: 10.1007/978-3-319-76126-8
- Maretto, M. (2021). The European Medium-Sized City: The Characteristics of The Urban Form. Mapping Urban Spaces içinde, (ss. 225-235). Routledge.
- Morris, A.E.J. (1994). History of Urban Form Before the Industrial Revolutions. 3. China: Pearson Educational Limited.
- Norberg-Schulz, C. (1971). Existence, Space & Architecture. New York: Praeger Publishers.
- Norberg-Schulz, C. (1979). Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture. New York: Rizzoli.

- Petruccioli, A. (2008). Bellek Yitiminin Ardından. Akdeniz İslâm Kent Dokusu'nun Öğrettikleri, (B. Kütükçüoğlu, Çev.) İstanbul: Yem Yayınları.
- Pumain, D. (2006). Alternative Explanations of Hierarchical Differentiation in Urban Systems, Hierarchy in Natural and Social Sciences. D. Pumain (Ed.), Methodos Series, 3: 169-222.
- Ramsay, W.M. (2010). Historical Geography of Asia Minor (ilk baskı1890). New York: Cambridge University Press
- Rapoport, A. (1977). Human Aspects of Urban Form: Towards a Man-Environment Approach to Urban Form and Design. Oxford: Pergamon Publishing.
- Rapoport, A. (1990). History and Precedent in Environmental Design. New York & London: Plenum Press. DOI:10.1007/978-1-4613-0571-2
- Rossi, A. (1984). The Architecture of the City. Cambridge, Massachusetts, and London, England: The MIT Press.
- Strappa, G. (2013). Territorial Organism and Urban Knotting Design Methods for Minor Centers of Lazio. FAmagazine. 23, 19-26. DOI:10.12838/issn.20390491/n23.2013/2.
- Strappa, G. (2018). Reading the Built Environment As a Design Method. (V. Oliveira Ed.) Teaching Urban Morphology içinde (ss.59-184). Springer International Publishing. DOI:10.1007/978-3-319-76126-8
- Southworth, M. (2005). Designing the Walkable City. Journal of Urban Planning and Development, 131(4), 246-257. DOI: 10.1061/(ASCE)0733-9488(2005)131:4(246)
- Şimşek, C. (2007). Laodikeia'dan Ladik'e Denizli. Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde (ss.38-50). Denizli: P.A.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınları.
- Şimşek, C. (2011). Tarihin İçinden: Laodikeia'dan Ladik'e Denizli. Özden, F. (Haz.), Denizli Tanrıların Kutsadığı Vadi içinde (ss. 85-125). İstanbul: YKY.
- Tanyeli, U. (1987). Anadolu- Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15.yy). (Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Tanyeli, U. (1990). 11.-15. Yüzyıllar Denizli Kentinin Yapısal Evrimi. Tarih ve Toplum Dergisi, 82, 40-43.
- Tekeli, İ. (1998). Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması. 75 yılda Değişen Kent ve Mimarlık, Y. Sey (Ed.), (ss.1-24). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Tekeli, İ. (2011). Kuramlarda Kent Merkezi. Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm. Toplu Eserler.20 içinde (ss. 49-58). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- UNESCO World Heritage Convention (2013). Archaeological Site of Laodikeia Report (Ref.: 5823). Erişim adresi: <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5823/>
- Urry, J. (1999). Mekânları Tüketmek. (R. G. Ögdül, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Uysal, S. (2017). Şehrin İzleri (Denizli'nin Kentleşme Süreci). İstanbul: Mavi Nefes Yayınevi.
- Whitehand, J. W. R. (2007). Conzenian Urban Morphology and Urban Landscapes. 6'th International Space Syntax Symposium içinde. (ss. ii-1-ii-9). İstanbul. http://spacesyntaxistanbul.itu.edu.tr/papers/invitedpapers/Jeremy_whitehand.pdf
- Yavuzçehre, P.S. (2013). Küreselleşmenin Artan Etkisinde Denizli. Idealkent. 8, 200-227.